

8. kapitel. Partifælle Nexø

Socialdemokratiet

Det danske Socialdemokrati var i 1910, hvor sidste bind af *Pelle Erobreren* udkom, et mønsterparti inden for Anden Socialistiske Internationale. Det kom naturligvis ikke op på siden af det store tyske parti, men den faglige organisationsgrad var forholdsvis højere i Danmark: De samvirkende Fagforbund mønstrede 122.000 fagforeningsmedlemmer, partiet selv havde over 43.000 medlemmer. Også den socialdemokratiske dagspresse havde en forholdsvis større udbredelse end nogen anden i verden – det samlede oplag af partiets dagblade lå dengang over 120.000 eksemplarer.

1910 var også det år, hvor partiet udskiftede Peter Knudsen, der havde været dets forretningsfører (formand) siden 1882, med den unge og ambitiøse cigarsorterer Thorvald Stauning.

Året efter afløste F.J. Borgbjerg den gamle Emil Wiinblad som redaktør af *Social-Demokraten*. Wiinblad havde været med i bevægelsen siden Pariserkommunens og Louis Pios dage. Han havde gennem tre årtier været *Social-Demokraten*'s faktiske redaktør (som ansvarshavende redaktører brugte man stråmænd til at afsone fængselsstraffene for presseforseelser).

I 1910 var dette dynamiske og moderne parti derfor et naturligt valg som vært for den verdenskongres i Anden Internationale, der blev afholdt i København 29.-31. august med 896 deltagere fra 33 lande

Den store procession af deltagere i Anden Internationales kongres 1910 med Tivoli og Københavns Rådhus i Baggrunden.

over hele Jorden, dog flest fra Europa. Blandt de mere celebre deltagere var Hjalmar Branting (senere svensk statsminister i tre perioder), englænderen Ramsey MacDonald (senere Labours første premierminister), tyskerne Philipp Scheidemann (kansler nogle måneder i 1919) og Clara Zetkin (senere medgrundlægger af det tyske kommunistiske parti) samt russerne V.I. Lenin, Lev Trotskij, filosofen Georgij Plekhanov og A.V. Lunatjarskij, der blev Sovjetunionens første folkekommissær (minister) for kultur og undervisning. Organisatorisk blev kongressen en stor succes for værtspartiet.¹

Politisk mandede kongressen blandt andet ud i en anbefaling af Kooperationen som bevægelsens 'tredje led' ved siden af parti og fagbevægelse. Det var Nexø, som kun manglede få måneder af arbejdet med *Gryet*, opmærksom på. Det var også i forbindelse med denne kongres, at man i Folkets Hus på Jagtvej 69 på initiativ af Clara Zetkin vedtog at gøre 8. marts til kvindernes internationale kampdag.

Men under overfladen ulmede uenighederne mellem tre hovedretninger i Internationalen: Den reformistiske strategi, som tyskeren Edvard Bernstein stod for i opposition til de klassiske marxister omkring Karl Kautsky, og endelig de revolutionære marxister repræsenteret af blandt andre Lenin og Clara Zetkin. Heller ikke krigstruslen i Europa kunne man opnå nogen endelig holdning til, og med udbruddet af 1. Verdenskrig ophørte Anden Internationale i realiteten med at eksistere.

Men i sommeren 1910 tegnede alt endnu lyst.

Partifælle

Socialdemokratiet var som det dengang eneste eksisterende arbejderparti i Danmark et bredt parti, der rummede højre og venstre. Johan Skjoldborg for eksempel var partimedlem, skønt han opfattede sig som anarkist. Også Jeppe Aakjær var medlem.

Nexø besøgte ham på hans gård Jenle i Salling, da familien var på cykeltur i Jylland sommeren 1910.

Så sent som i marts 1910 forsvor Nexø, at han kunne være medlem af noget parti. Han tilhørte ganske vist 'helt og holdent' proletariatet, og for så vidt et parti ville bære dets sag frem, var han med det, ellers ikke.² Nexø var en kender af Grundtvig og kan have haft dennes erklæring som folketingsmand i tankerne, at han ikke kunne tilhøre noget andet parti end det danske folk. Grundtvig tilføjede dog, at han hellere ville regnes med blandt partiet Bondevennerne (en forløber for partiet Venstre) end blandt 'u-bondevennerne'.³

Der er i *Pelle Erobreren* megen udtrykt skepsis over for partiets parlamentaristiske strategi, og der er lige så megen udtrykt sympati for de unge anarkister. Det skulle jo ikke pege i retning af noget medlemskab af Socialdemokratiet. Men Nexø følte efterhånden et eksistentielt fællesskab med 'underklassebevægelsen', som han kaldte den. Og som *Pelle Erobreren* udkom, viste det sig, at brede kredse i arbejderbevægelsen – tyendebevægelsen, fagbevægelsen, partiet, men navnlig de titusinder af menige læsere – følte, at denne roman var som talt ud af deres hjerter. Hvis Nexø ville have dem yderligere i tale, kunne han ikke blive ved med at svæve over vandene. Han måtte ind i bevægelsen. På et tidspunkt i løbet af sommeren 1910 meldte han sig ind i Socialdemokratiet.⁴

Der var fra begge sider tale om et fornuftsægteskab, hvor man undlod at tale højt om det, der skilte.

Partiet kunne godt bruge en skjald, og som optakt til føljetonudgaven skrev pseudonymet "En Arbejder" polemisk veloplagt i *Social-Demokraten*:

I den sidste Tid har vi set Poeter som Jakob Knudsen, Johannes von Jensen og W.C. Rørdam [det vil sige Valdemar R.] træde i Udbytternes Sold og falde over Arbejderne med Løgn og grimme Ord. I Modsætning til dem staar Andersen Nexø som en forstaaende Skildrer af Fattigmands Liv, som alle bør lære at kende ved at læse "Social-Demokraten".⁵

Med føljetonudgaverne af *Pelle* fulgte nu talrige indbydelser til at læse op og tale. Nexø blev fremholdt som partiets digter. Og de begejstrede læsere lod sig ikke anfægte af den slags kritisk-analytiske forbehold over for romanen, der blev yttret af socialdemokratiske intellektuelle som Peter Hedebo og Herbert Iversen.

Skilsmisse og nyt ægteskab

Et andet ægteskab var imidlertid i opbrud.

I 1908 gjorde Nexø en noget selvretfærdig status, som foregreb hans ubehagelige offentlige afregning med Margrethe i *Morten bin Røde* (1945). Af denne første status fremgår det, at der for ham stadig var "saa meget i Kvinden selv der var uklart", og at det nu i ti år havde været hans "daglige Opgave at komme til at forstaa min Kone, og jeg maa med Skam tilstaa, at jeg er akkurat lige saa vidt som da jeg begyndte." Først og fremmest tvivlede han "i Grunden" på, om kvinder overhovedet var "Forstandsvæsener". Han mente i øvrigt at holde af sin kone og også, at hun og han kom

rigtigt godt ud af det; jeg bestræber mig paa at huske at hun er et Væsen af en anden Art, og har næsten faaet Bugt med min Trang til at bringe noget mere end en nyttig Husholderske ud af hende. Det er et af de faa Punkter hvor mine Idealer har lidt Skibbrud.⁶

Det er ikke meget, der vides om ægteskabet mellem Nexø og Margrethe Andersen Nexø, født Thomsen. Der findes ganske vist fra hendes pen nogle upublicerede erindringer om deres samliv, og de er præget af stor bitterhed over for hendes eksmand.⁷ Men disse erindringer er nedskrevet på et sent tidspunkt af hendes liv og har vist sig at være upålidelige i detaljen.

Der findes imidlertid også en – må man formode – mere upartisk øjenvidneskildring, der beretter om tonen i det nexøske hjem. Og her skildres Nexø som en hård patriark, der opretholdt streng disciplin over for kone og børn.

Under en spadseretur i skoven ved Charlottenlund løber forfatterparret Astrid Ehrencron-Kidde og Harald Kidde på forfatterne Sophus Claussen og Nexø. De følger derpå med Nexø hjem til villa Gryet. Astrid Ehrencron-Kidde:

Jeg vidste godt fra Harald, at Nexø var en Ven, som man kunde stole paa. Men der var noget ved ham, der gjorde, at jeg aldrig var i Stand til at føle varmt for ham. Der var noget haardt over ham – og sikkert ogsaa i ham. Han havde en underlig Maade ligesom at hugge Ordene ud paa, som slog han endnu Skærver af Klippeøens Sten. De faldt langsomt og selvsikkert – jeg kan ikke kalde det, at han satte Tankestreger imellem dem, men det

lød som om han understregede hvert Ord han talte, paa det, at de skulde fæstne sig i Tilhørerens Sind – og ikke glemmes. [...]

”Hvor gamle er Deres Smaapiger nu?” spurgte jeg.

”Aa,” sagde han, ”nu er de snart lige saa gamle som deres Mor.”

Jeg saa forundret paa ham, men havde ikke Lyst til at spørge, hvad dette mærkelige Svar skulde betyde. [...]

Havde jeg ikke forstaaet Nexøs Udtalelse om sin Kone derude i Skoven, saa forstod jeg den i samme Øjeblik jeg saa hende, da hun stod i Døren mellem sine to Smaapiger og tog imod os paa hans lille Villa: Gryet, i Snekkersten. For hun saa i Virkeligheden snarere ud, som om hun var deres nogle faa Aar ældre Søster end deres Mor.

Hendes tykke brune Haar var redt ned over Kinderne i Madonnafrisur, hun havde store, brune og blanke Kviejøjne og et ovalt, men alligevel barnligt rundt Ansigt, med et lidt mut Udtryk – maaske ogsaa med en Anelse af tilbageholdt Trods. Jeg gad ogsaa set den, der turde give en saadan Udtryk over for Nexø.

”Ja, Margrethe var jo ogsaa kun sejsten Aar, da jeg giftede mig med hende,” sagde han, ligesom forklarende.

Jeg havde syntes bedre om, at han havde sagt: da vi blev gift. Det andet lød saa underligt ensidigt – pachaagtigt. Som om han havde røvet hende eller taget hende af Naade og Barmhjertighed.⁸

Wm. H. & J. H. K.

Den 7. december 1912 blev parret separeret. Nexø havde da allerede lejet sig et værelse på Frederiksberg Allé, mens Margrethe foreløbig blev boende med døtrene i Gryet. Han havde ingenting med sig; en middagsinvitation til en ven var ledsaget af en påmindelse om at medbringe eget spisebestik. Skilsmissen blev bevilliget den 14. november 1913.

Det var også på høje tid. Som skilsmisseårsag var angivet Nexøs utroskab. Han havde mødt en anden kvinde og dannede nu par med hende. Den 29. november 1913, to uger efter skilsmissen, blev han gift med den 24-årige lærerinde Margrethe Frydenlund Hansen, kaldet Grethe. Deres første barn, drengen Storm, blev født en måned senere, den 31. december. Foreløbig boede de i en lejlighed på Kløver Allé i Brønshøj. Villa Gryet havde været udlejet, men i oktober 1914 kunne Nexø flytte tilbage til Gryet med sin nye familie. Der kom i rask rækkefølge yderligere fire børn: Inge, Oluf ("Luffe"), Rolf ("Rulle") og Morten.

Grethe var en moderne, veluddannet og selvstændig ung kvinde med egne interesser. Hun spillede klaver og komponerede.⁹ Og hun kunne både give Nexø med- og modspil.

Fra kunst til handling

Det er ikke ualmindeligt, at en offentlig person, som opnår et gennembrud på sit felt, udnytter dette gennembrud til over for sit publikum at fremme en

Familieidyl 1919: Datteren Inge, Nexøs anden kone Grethe, sønnen Oluf og bagest til højre Anna, datter af Nexøs første ægteskab, i midten sønnen Storm og siddende på skødet af Nexøs mor sønnen Rolf.

sag, som ikke nødvendigvis har noget at gøre med den pågældendes fagområde, men som står hans eller hendes hjerte nær. Man kan sige, at en sådan person – jævnfør Sartres definition på en intellektuel – begynder at blande sig i noget, som ikke kommer ham eller hende ved. Og man kan iagttage, at et sådant rolleskift ofte er forbundet med en selv-scenesættelse, som overskrider den hidtidige, der alene var knyttet til den faglige identitet som for eksempel atlet, musiker eller forfatter.

Efter i 1964 at have vundet verdensmesterskabet i sværvægtsboksning ændrede Cassius Marcellus Clay sit navn til Muhammed Ali, gik som sort muslim ind i kampen for sorte amerikaneres borgerrettigheder og engagerede sig senere i internationalt humanitært og fredsskabende arbejde.

Går vi til kunstens verden, kan man nævne John Lennon. Efter de avancerede musikalske eksperimenter i The Beatles indledte han i 1969 en solokarriere med et enklere musikalsk udtryk. Hovedsagen var nu ikke mere musikken selv, men dens evne til at gøre et etisk-politisk budskab umiddelbart forståeligt: *Give peace a chance*.

Holder vi os til den danske litteratur, kan man nævne Karen Blixens selvscenesættelse som excentrisk *storyteller*, men den forblev inden for kunstens univers.

Mere radikal var N.F.S. Grundtvig. Efter i små tyve år at have konkurreret på litteraturens mark med Jens Baggesen, Adam Oehlenschläger og andre af tidens digtere forlod han i 1819 den litterære scene. I stedet iscenesatte han sig som profet og som talsmand for og symbol på Danmarks nationale genrejsning og genkristning – som folkeåndens talerør.¹⁰

Nexøs selvscenesættelse var beslægtet med og lige så radikal som Grundtvigs. Samtidig med at han skrev *Pelle Erobreren*, og navnlig efter, at romanen i årene fra 1910 gik sin sejrsgang gennem verden, kom han til at opfatte sig ikke blot som digter i almindelighed, men som 'underklassens' eller det internationale proletariats digter og talsmand. I lighed med Grundtvig gav Nexø sig selv overpersonlig status.¹¹ Når han herefter gav sine meninger til kende i tale eller på skrift, var det derfor ikke kun på egne vegne, men på proletariatets vegne, eller, hvad der for ham var en anden side af samme sag, på menneskehedens vegne. Også selve hans digtning tog efter 1905 i varierende grad og på forskellig vis farve af denne selvopfattelse.

De følgende år før og under 1. Verdenskrig blev, som vi nu skal se prøver på, en frodig periode for folketaleren og agitatoren Nexø.

Dynæstalen

Efter at Nexø med *Pelle Erobreren* fik sit litterære gennembrud i dansk litteratur og snart efter også i verdenslitteraturen, fik han et andet gennembrud: gennembruddet som en af Danmarks største folketalere i det 20. århundrede. Man ville kunne nævne andre talere, professionelle foredragsholdere, der holdt langt flere taler, end Nexø gjorde, men næppe mange, hvis taler gjorde stærkere indtryk, lejrede sig dybere eller fik mere betydning for tilhørerne, end Nexøs taler gjorde. Det talent indrømmede selv hans modstandere ham. Der ligger et omfattende og interessant analysemateriale for en retoriker i Nexøs taler mellem år og dag.

I traditionen fra Steen Steensen Blichers folkemøder på Himmelbjerget havde Jeppe Aakjær på sin gård

Jenle siden 1910 årligt afholdt folkefester med folkelige og politiske taler og fællessang. Således forsøgte også Johan Skjoldborg sig i en kortere årrække på sit husmandssted ved Dynæs, ligeledes fra 1910. Dynæsfesten i 1913 blev med op mod 20.000 deltagere den bedst besøgte, og hovedtaleren var Nexø. Den tale, han holdt, blev hans agitatoriske gennembrud, men dens hovedlinje skulle vise sig at have meget lidt med Socialdemokratiets program at gøre.

Talen var ventet med spænding. Han var blevet varmt forhåndsannonceret af redaktør Carl Westergaard fra *Arbejdervennen*. *Organ for Daglejere og Tjenestefolk*:

[...] uden at fornærme de andre Talere ved Festen tror jeg, man kan sige, at Opmærksomheden i Aar *særlig* vil samles om det, den verdensberømte unge Arbejder-Digter har at sige. Det er udelukkende som Skribent, at Andersen-Nexø er bleven kendt. Først i det sidste Aars Tid har han forsøgt sig som Folketaler og Foredragsholder; ved Dynæs-Festen vil han sikkert vise, at han har noget originalt og nyt at bringe, naar han optræder som Taler. [...] Naar Andersen-Nexø paa Søndag viser sig paa Dynæs Talerstol, vil han sikkert blive hilst med jublende Bifald af de mange Smaafolk fra By og Land. Og han fortjener det.¹²

At blive et menneske

Nexø begyndte:

Mine Tilhørere!

Modstandere af Underklassebevægelsen ynder at gøre gældende, at den hverken rummer Religion eller Idealisme, men er slet og ret Madstræv.

Johan Skjoldborg foran sin landejendom, hvor den store Dynæsfest blev afholdt i 1913.

Paastanden er ikke ueffen! Paa en Bevægelses Forhold til Idéer og lys Tro beror det, om Ungdommen – de Kræfter i Menneskeheden, der vender fremefter – skal tage den op og bære den over i Fremtiden. Disse Kræfter – Ungdommen altsaa – melder sig ikke som frivillig Vagt for Madspørgsmaalet; det er ikke Hensyn til Maverne, der bestemmer deres Stilling til Sulten og Armoden. Og lykkes det *Fattigpers* Fjender at fastslaa, at det, han nu har for Jorden over, ikke var andet end Barbarens Mavedans forud for Ædegildet, saa var han dermed stødt tilbage i det Mørke, hvorefter han er i Færd med at dukke frem.

Hvad Modstanderne siger, er der ingen Grund til at tage altfor alvorligt – det bestemmes som oftest af Taktik. Alvorligere er det, at der er Folk indenfor Bevægelsen selv – og førende Folk –, der i Grunden gør noget lignende gældende. Socialismen er en slet og ret økonomisk Bevægelse – siger de – som ikke har noget med Idé eller Religion at gøre, men kun har til Opgave at skaffe Underklassen bedre Levevilkaar. [...]

Men det er menneskeligt at forveksle Maal og Midler, og det er sket her. Den økonomiske Frigørelse er kun det første Skridt mod Smaamandens fjærne Maal: at erobre Tilværelsen med alle dens rige Muligheder, at faa Del i alt, hvad Livet rummer fra Støvet til de højeste Himle, *at blive et Menneske*.

Fattigper kommer ikke anstigende som den gudløseste af alle, tværtimod, ingen møder med bedre Vilje til at træde i Forhold til det gaadefulde i Tilværelsen som han. Alt for meget har Livets Gaader præsenteret sig for ham som en

tom Tallerken; han hungrer efter at komme i Kast med det overskydende: Evighed, Uendelighed. Han har lige faaet en Sjæl forærende og længes efter at fylde den – han hungrer efter Religion. Dyr kan leve uden Religion – og de udlevede Samfundslag, dem Udviklingen har sat Kors paa Døren hos. Men den, der først lige er kaldt til Live, kan det ikke. Det paastaas jo, at Menneskene behøver Religion for at dø – nej, til at dø paa er en mekanisk Lære om et Hinsides tilstrækkeligt. Men de, der skal leve og overtage Fremtiden, behøver den stærke Tro paa de gode Kræfter og det Positives Sejr. Og et frimodigt Forhold til det ukendte behøver de, for dør er det jo, Fremtiden hviler. Derfor har Fattigper paa sit Program – ikke at afskaffe Religionen, men at gøre den til en Privatsag. Det er for ham en saa ny Følelse at have en menneskelig Sjæl, at han ikke kan trække den i Uniform, han maa have Lov til at betragte den som hellig – det eneste hellige paa denne Jord – og prøve ud fra sine egne indre Forudsætninger at bruge den i Overensstemmelse med Tid og Evighed. Han kan ikke tage til Takke med en Religion, der er patenteret i saa og saa mange Lande og faas færdig i de og de Strøgforretninger, men maa selv se at faa religiøs Mening i Tilværelsen.

Den vaagnende Underklasse er stærkt religiøs – de, der regner anderledes, forregner sig. Og den maa og skal være det; det Religiøse er jo selve Opdriften i os.

Og nu Idé – har Jorden nogen Sinde set en Bevægelse, som bæres saa stærkt netop af Idé som vor? Smaafolk har altid været i Flertal, saa længe Verden har bestaaet, Undertrykkelse og Udbytning

har altid floreret; men først nu har de Smaa lært, at de ved at lægge lidet til lidet kan erobre Verden.

Hvor megen Idealisme har det ikke krævet at realisere Organisationstanken! Dersom det hele blot drejede sig om mere Mad, saa vilde vel hver enkelt bryde ud for sig og søge at mele sin egen Kage.¹³

Denne betoning af arbejderbevægelsen som en humanistisk kulturbevægelse, ja, som en religiøs eller åndelig vækkelse, må ses som et angreb på 'fase-tænkningen', det vil sige den opfattelse, som var dominerende i Socialdemokratiets ledelse indtil 1924, at kulturspørgsmål var underordnede i forhold til de materielle spørgsmål.¹⁴ Nexø fornægter ganske vist ikke, at den økonomiske kamp endnu måtte have førsteprioritet, men han betoner, at denne kamp 'kun' var et første skridt på vejen mod underklassens frigørelse, at *også* dette skridt havde karakter af åndelig frigørelse, og endelig at *netop* denne karakter gav bevægelsen dens etiske legitimitet.

Helt alene stod Nexø dog ikke med denne opfattelse, skønt hans formuleringer var både originale og billedrige. Der var fremtrædende socialdemokrater, der som han var rundet af højskolen og også bar højskolens værdier med sig. Den senere nationalbankdirektør C.V. Bramsnæs, den senere minister F.J. Borgbjerg og redaktør J.P. Sundbo, som stod bag oprettelsen af Esbjerg Arbejderhøjskole i 1910, var nogle af dem.

Kooperationen

Efter denne indledning slog Nexø et slag for den internationale arbejderbevægelse som fredsskabende faktor. Han citerede her Borgbjergs antimilitaristi-

ske ord fra den socialdemokratiske kongres i Basel 1912 om hellere at ofre livet 'i revolutionær rejsning mod militarismen og kapitalismen' end at gå i krig for kapitalen.¹⁵ I det oprindelige, håndskrevne talemanuskript, som er langt mere udførligt end den redigerede kronikudgave i *Politiken*, hedder det dernæst om Kooperationen (her i afskrift med moderniseret retskrivning):

Betragt engang underklassens fremrykning, og De vil se at den som enhver god hær er delt i tre dele; i midten *den politiske bevægelse* og på højre og venstre fløj *fagforeningsbevægelsen* og *kooperationen*. Hidtil har vægten været lagt på de to første, først på Internationalens kongres i København for et par år siden blev Kooperationen anerkendt som en jævnbyrdig faktor med den politiske og fagforeningsbevægelsen. Uden tvivl vil det vise sig, at Kooperationen – *overtagelse af produktion og omsætning* – bliver *den endelige og eneste vej ud til virkelig frigørelse for underklassen*. Hverken den politiske eller fagforeningsbevægelsen vil være i stand til at afskaffe kapitalismen.¹⁶

Det kan anføres, at Nexø også personligt var involveret i den kooperative bevægelse. Året før havde han taget initiativ til dannelse af en brugsforening i Espergærde. Det stiftende møde blev afholdt i villa Gryet 29. juli 1912.¹⁷

I Nexøs opgør med industriarbejdets 'specialisering' mærker man hans baggrund i den gamle håndværkerkultur og hans fremmedhed over for industrialismen:

Slaa en Herregaard i Stykker, og det samlede Udbytte af Smaa-bedrifterne skal nok vise sig langt at overgaa det, Herregaarden gav. Og ligedan gaar

det Industrien – især efter at Motoren har gjort det muligt for den lille Industri at anvende Drivkraft.¹⁸

På dette punkt talte han lige ind i husmændenes – hans tilhøreres – aktuelle hovedsag. Andelsbevægelsen havde siden 1880'erne forbedret de små landbrugs muligheder, og gennem private udstykningsforeninger opkøbte man faktisk i de første år af 1900-tallet større gårde, som blev udstykket til husmandsbrug. Med politisk støtte fra Det radikale Venstre kunne der i 1909 efter revideringen af statshusmandsloven nu tilmed gives statsstøtte til etablering af husmandssteder på seks til ti tønder land, og de viste sig at kunne ernære en familie. Denne metode, mente Nexø, kunne også anvendes i forhold til storindustrien.

Smaabedriften tvinger sin Udøver til mangesidigt Arbejde, aandeligt og legemlig; den gør ham til Menneske! Den er et herligt Middel til Arbejdets Adling.¹⁹

Herfra gik der ifølge Nexø en lige linje frem til det socialistiske samfund:

Er Arbejdet først adlet, hvilken Magt kan saa nægte dets Udøvere fuld Andel i de Goder, det frembringer? Det bliver jeres Sag at finde ny For-delingsmaader, f. Eks. saaledes, at Enhver faar Andel i Tilværelsens Goder *efter sit Behov*.²⁰

Nexø trækker her tråde tilbage til de socialister før Karl Marx, der havde defineret socialismen som et samfund, hvor enhver yder efter evne og får efter behov.²¹

Sin varme opfattelse af Kooperationen og småbedriften som ideel socialistisk produktionsform opgav Nexø i al stilhed først, da han senere fra sovjetisk side blev belært om, at kollektivisering og industrialisering i stor skala var vejen frem – også for landbrugets vedkommende.²²

Skepsis over for stemmesedlen

I den trykte udgave kommer Nexø slet ikke ind på den politiske arbejderbevægelses succesrige frem-march på Rigsdagen og i lokalpolitikken. Men i det oprindelige talemanuskript hedder det, citeret efter Børge Houmann:

Naturligvis skal vi stemme og sprede politisk oplysning, erobre kommunerne hvor vi kan og erobre mandater til rigsdagen. Men lad os alligevel ikke overvurdere det politiske og tro, at parlamentarismen er et universalmiddel mod alle on-der. [...] Vi kan meget vel opleve den situation, hvor vi med et flertal i rigsdagen vedtager love i god overensstemmelse med vort program – og disse love så for vore øjne giver sig til at *spinde silke for de få* – som alle love før dem.²³

Hvad der heller ikke kom med i den trykte udgave, var Nexøs forsvar for venstreoppositionen:

Læg vel mærke til et nyt træk i udviklingen, det at mens konservative er i færd med at forsvare sig både mod fagforeningen og parlamentarismen, er der inden for frisindet folk, der forkaster begge dele. Syndikalister kalder vi dem og er dermed færdige med dem. Men det lønner sig bedre at prøve på at forstå end at affeje – og hvad er syndikalister og anarkister andet end børn af underklassebevæ-

gelsen, utålmodige unge der synes at borgerskabet affinder sig alt for nemt med vor bevægelse.²⁴

Derefter talte Nexø om underklassen i andre lande og nævnte her de anarkister, han havde mødt i Andalusens bjerge i 1903.

En ny kultur

Hverken forbeholdet over for parlamentarismen eller forsvaret for syndikalisterne kunne siges at være god socialdemokratisk politik. Men Nexø var ikke kommet til Dynæs for at tale om dagsaktuel politik eller for at agitere for det parti, han var et hyldet medlem af. Han opfattede sig mere som barde eller folkevækker end som politiker. Han var kommet for at indgyde sine tilhørere håb og mod. Han forkyndte dem en ny tid, men han pålagde samtidig tilhørerne et direkte ansvar for denne ny tid. Og i de næste 40 år skulle han i talrige taler komme til at gentage centrale passager af Dynæstalen ordret.

Talen sluttede:

Der flyder vidtrækkende Konsekvenser af Jer Rejsning; Vejen ligger aaben fremefter – længere end nogen formaar at se.

Til Jer stilles det store Krav – og med Rette. I er komne til Verden uden Oppakning og har til Gengæld faaet Løfte om alting fremefter. Lad saa de Døde begrave deres Døde; hold Jer fri af Borgerskabets Meninger og Domme, saa I barhovedede kan gaa det Ny i Møde.

Vor Tid vil sikkert sætte Skel. Historien er standset og har sat Fingeren paa Fattigper: Nu er det

din Tur, min Far! Af ham afhænger Fremtiden – af hans Evne til at holde sit Sind aabent og godt. Han kan lægge den øde eller gøre den lys og god.

Det er den gamle Kulturs Stolthed, at den kan analysere Solen og veje alle Universets Stjerner. Dens Skændsel og Fallit er, at den ikke har formaet at veje Brødet ud til den sultne Mund.

Her, fra Bunden, skal I tage ved, om I vil skabe en ny Kultur.²⁵

At knytte forbindelsen fra det uendeligt store til det uendeligt små, fra stjernerne til menneskebørnene, det var for Nexø en åndsform, han i sin ungdom havde mødt i grundtvigske højskolekredse. Om Grundtvig selv sagde han senere: ”I sin gigantiske Kraft søgte han at forbinde Himmel og Jord, Aand og Materie.”²⁶

Men Nexøs ord var desuden båret frem af en social indignation og oprørsånd, som ikke var højskolelærdom. Her er der snarere spor efter den russiske anarkist Pjotr Kropotkin og ordene i hans *Erobringen af Brødet*:

Vi er sværmere – som alle ved. Så sværmeriske, at vi endog tror, revolutionen kan og skal sikre alle hus, klæder og mad, — hvilket høilig mishager både høire og venstreborgerne, for de ved meget vel, at et folk, som spiser sig mæt, er vanskeligt at tæmme.

Vel, vi slipper ikke fra det: brød må sikres et folk i oprør, og brødspørgsmålet bør gå foran alle andre.²⁷

Opgør med kirken

Jeg er tilhænger af det franske Venstre og overhovedet af Venstre i alle Lande, hvor dette Ord er ensbetydende med Anti-Clericalisme.²⁸

Georg Brandes 1877

Socialdemokratiets ledelse kunne have kritiseret Nexø for hans valne forhold til partiets parlamentariske arbejde, for hans påstand om kooperationens afgørende betydning og for hans hævde af arbejderbevægelsens religiøse kerne. Man valgte i stedet at ignorere ham. Der foreligger så vidt vides ikke noget om, at Socialdemokratiets hovedbestyrelse skulle have taget anledning af partifælle Nexøs tale på Dynæs til at opfatte sig selv som en art præsteskab i en folkevækkelse. Digtene siger så meget, og de har sjældent forstand på politik. Man tog ham simpelthen ikke alvorligt.

Til gengæld greb nogle folkekirkepræster ud efter, hvad de opfattede som en lillefinger fra arbejderbevægelsen. De tog anledning af Dynæstalen til at profetere en fornyet kirkelig interesse i arbejderkredse. Nexø måtte rykke ud igen.

En Række klerikale Blade har opfattet en Tale, jeg holdt ved den store Dynæsfest i Sommer om "Fattigper og Fremtiden", som Led i en paastaaet religiøs Renæssance – taget den formentlige Genopvaagnen af det religiøse Liv til Indtægt for vor hjemlige Klerikalisme. Dette meget massive jordiske Væsen sidder jo ikke alene stadig paa Nøglerne til Himlen, men har efterhaanden forpagtet alt, hvad der blot smager af Religiøsitet, med samme Dristighed og Held, som Militaristerne har tilranet sig Fædrelandskærligheden.²⁹

Og sådan fortsætter Nexøs kritik af "Denne Kirke, der systematisk har slaaet Smaaamandens Mod ned i Stedet for at rejse det". Nexø tog sågar brandesianismen, "den sidste religiøse Renæssance, vi har haft her i Landet", i ed paa, at "Den vaagne danske Underklasse er religiøs nok", men at religiøsitet var af en anden art end den, der havde plads i Folkekirkens "Kgl. Privilegerede Trossamfund":

Bag Kampen for bedre Kaar ligger der en vaagende Erkendelse af Menneskets høje Maal, en Bevidsthed om Jegets Hellighed – ogsaa hvor det er dænget til af Smuds og Pjalter. Derfor har Almuen elsket Kristus; hans Ord har gennem Aarhundreder levet i de Fortrykte som en Hvisken om Menneskerettighederne [...].³⁰

Nexøs artikel om "Fattigper og Kirken" fra 1913 er et sjældent eksempel på, at Nexø gjorde fælles front med brandesianismen på dennes klassiske hovedfront: opgøret med 'klerikalismen'. Men om Georg Brandes har fundet det passende at blive kaldt bannerfører for en religiøs renæssance, vides ikke.

"Den danske Folkehøjskole"

I 1913 fik Nexø en anmodning fra Berlin om at skrive en artikel om den danske folkehøjskole. Henvendelsen kom fra foreningen Freie Volksbühne, stiftet i 1890 med det formål at lette mindrebemidlede adgang til kulturelle oplevelser, at give 'kunst til folket'. Foreningen opførte, netop fra 1913, sin egen teaterbygning, hvor man spillede sociale og naturalistiske skuespil til lave entrépriser. (Foreningen og teateret eksisterer endnu.) Nexøs artikel blev trykt i foreningens katalog.³¹

Artiklen siger meget om Nexøs syn på uddannelse og kultur, og især siger den noget om Nexøs opfattelse af forholdet mellem den højskolebevægelse, han var rundet af, og den arbejderbevægelse, han nu tilhørte.

”Den første Kærlighed er dog den bedste,” siger en dansk Folkevis, og paa Højskolebænken har jeg faaet min første Indvielse til Livet. Siden har Udviklingen ført mig ad Veje, der tildels var andre; der er gaaet saa mange Overræislinger hen over mit Sind. Højskolebevægelsen var dog den første, som fyldte det med Vækst og Grøde, og derfor har den bevaret sin egen Plads i mit Hjærte. En fredfyldt Plads, vel nærmest, som den Gamles i Ovnkrogen. Det er væsentlig andre Kræfter, der nu er fremme i Dagen herhjemme og tager de daglige Tanker [...].

Det er ved Ungdomsskolen, Tampen brænder, og jeg mener, Underklassebevægelsen har forsømt noget ved ikke at tage den kraftigt op, men slaaet sig til Taals med Barnets tvungne Skolegang. Det synes jo, som der nu er Kræfter i Bevægelse for at indhente det forsømte og oprette Skoler for Arbejderungdommen. Den danske Højskole vil da i mangt og meget kunne tages til Mønster – lys og fremtidsvendt og fuld af Tro paa Livet, som den i sin bedste Skikkelse er.³²

Esbjerg Arbejderhøjskole havde eksisteret i tre år, da Nexø skrev dette. Skolen var oprettet på lokalt initiativ og sigtede mod arbejderes almindannelse på et socialistisk grundlag. Men Nexø havde endnu ikke besøgt skolen (det skete først i 1917), og man fornemmer ikke dens eksistens i ”Den danske Folkehøjskole”. Man kan i det hele taget ikke påstå, at

Nexø var særligt vidende om eller begejstret for det kulturarbejde, hans eget parti faktisk udførte.

Men hvad er da en højskole? Nexø definerede den således over for sine tyske og danske læsere:

Højskoletanken gaar kortfattet ud paa at give Folket Del i, hvad der hidtil har været de Udvalgte forbeholdt – Udsyn over Aand og Stof, at hjælpe ogsaa den jævne Mand til et Aandsliv – men vel at mærke uden at rykke hans Interesse bort fra hans naturlige Gærning. Den har sit synlige Udspring hos Grundtvig – en af de største Aander, Danmark har fostret – men sine dybere Forudsætninger hos Folket selv i dets Trang til at stikke Hovedet frem i Lyset og tage nye Verdener ind. Grundtvig udløste nye Kræfter i det danske Folk, – som Lasalle og Marx gav det internationale Proletariat Mæle.³³

Nexø betragtede med andre ord den grundtvigske højskolebevægelse som en forløber for ’underklassebevægelsen’. Han mente, at de to bevægelser derfor burde være naturlige allierede. Det virker dog her i 1913, som om Nexø nærmest betragtede højskolebevægelsen som en demokratisk, kundskabsformidlende instans, der gav de unge ’udsyn over ånd og stof’. I sin nekrolog over Poul la Cour fra 1908 havde han i højere grad betonet dens folkevækkende og universalistiske karakter. Bonden

kan løfte Blikket og løfte sig ud af den klæge Masse, hvor Brødet bliver til; han er af Aand ogsaa – en Verden for sig selv kræver han at være. Og dette skylder han først og fremmest en Skare Mænd med Grundtvig i Spidsen, de tog ham broderligt i Haanden og sagde: Du er et Menneske,

altsaa hele Tilværelsens Vidunder i ét – se dig ud!³⁴

I hvert fald var det hans opfattelse, at det nu var 'underklassebevægelsens' opgave at skabe en tilsvarende universel folkevækkelse for proletariatet, som den grundtvigske bevægelse en eller to generationer tidligere havde skabt for bønderne. At dét var arbejderbevægelsens opgave, var bevægelsen efter hans opfattelse ikke selv klar over, men nu skulle han, Nexø, forklare den det.

Forsvar for ytringsfriheden

Den tidligere konseilspræsident (statsminister), venstremanden J.C. Christensen udgav fra 1910 et ugeblad ved navn *Tiden*. Heri blev det foreslået, at man af politiske grunde skulle fratage Jeppe Aakjær hans statsunderstøttelse. Samtidig agiterede venstremanden P.P. Pinstrup i Folketinget imod al 'dekadent' og 'fransk' bykultur. Han mente, at bondekulturen var den eneste sande og sunde danske kultur, og at den derfor burde fremmes på bykulturens bekostning. I særdeleshed afskyede Pinstrup brandesianismen, hvis tilhængere ifølge ham ikke burde kunne modtage statsstøtte.

Det var vel som svar på den slags idéer, at en deltager på et socialdemokratisk møde i Næstved havde sagt, at Socialdemokratiet skulle stille forslag om at sløjfe Jakob Knudsens forfatterunderstøttelse. Tanken var populær i socialdemokratiske kredse.

Da greb Nexø ind med artiklen "Underklasse og Ytringsfrihed" i *Social-Demokraten*. Som i Dynæstalen talte han ikke blot på egne vegne, men på 'underklassebevægelsens' vegne – og i Voltaires ånd.

Vi, der altid har lidt under Anvendelsen af Magtmidler og endnu daglig ligger under for dem, maa være den selvskrevne Vagt mod al Slags Undertrykkelse – baade af Mennesker og deres Meninger. [...]

Værkfører Elvangs Opfordring paa Næstvedmødet er hverken mere eller mindre end Udtryk for en personlig Opfattelse; det Bifald, den vakte, forstaas let nok – som et spontant Udslag af den Antipati, Arbejderne (og vel for øvrigt alle frisdannede Mennesker) maa føle mod en Mand som Jakob Knudsen, der som ingen anden herhjemme kynisk vender den tunge Ende nedad og sætter Følelsernes Afstumpethed i Højsædet. Men den foreslaaede Fremgangsmaade dækker ikke Underklassens Opfattelse af Maal og Midler. [...]

Dette er jo nemlig et Spørgsmaal om Ytringsfriheden – Retten til at sige sin Hjærtens Mening, enten den er saadan eller saadan. Alle Forsøg paa at kvæle Ytringsfriheden har Ærinde nedad. Censuren er Undertrykkelsens vigtigste Vaaben – i Grunden dens eneste. [...]

Hvor vidt Staten overhovedet skal understøtte Forfattere eller ikke, er et Spørgsmaal der kan diskuteres – skønt jeg jo ikke synes, at netop Arbejderne har Grund til at ønske Understøttelsen afskaffet. Den har hjulpet mere end én Kunstner til at holde sig fri af Magthaverne. Men naar Statsunderstøttelsen en Gang er der, skal Anarkisten og den mest forstokkede Reaktionære have samme Adkomst. Spørgsmaalet er da ikke om, hvad de bekender sig til, men kun om Værdien af deres kunstneriske Frembringelser; og denne kan selvfølgelig ikke bestemmes efter deres *bevidste*

Stilling til Tidens Idéer. Ytringsfriheden taaler ingen smaa Klip i Hjørnerne, den kræver Frihed for Loke saa vel som for Thor – for den, der smæder Dig, saavel som for den, der roser Dig!³⁵

Nexø skelner i det følgende mellem forfatteren Jakob Knudsen, ham der skrev *Sind* og *Den gamle Præst*, og den offentlige person Jakob Knudsen, ham der gjorde sig til talsmand for dødsstraf og pryglestraf og blev fremholdt af P.P. Pinstrup som eksempel på god dansk kultur. Forfatteren var en stor kunstner, men hans meninger om dette og hint måtte være hans privatsag. Og Nexø genkaldte sig Knudsens skæbne i Mellerup sommeren 1896, hvor han måtte gå af som valgmenighedspræst på grund af sit ægteskabelige liv:

Jakob Knudsen har forresten vistnok én Gang rendt Panden mod Systemet – eller i alt Fald et lille indviet Hjørne af det – og maattet bløde med sin Statsunderstøttelse. Skulde det ske igen, saa haaber jeg, Underklassen vil protestere ved sine Repræsentanter paa Thing.³⁶

Nexø har vel også måttet tænke på, at det var Jakob Knudsen, der i 1898 med sin erfaring for kærlighedens kringledede veje viede ham og Margrethe, da hun stod brud foran alteret med en alt for stor mave. Og Nexø konkluderede:

Og skulde han blive husvild blandt sine egne – hvorfor saa ikke aabne Arbejderpressen for ham! Vi har ikke Raad til at undvære noget af Betydning, og Jakob Knudsen er en betydelig og stærk Skribent. Ingen har som han givet Tidens stærkeste – og farligste – Aandsretning herhjemme, den saakaldte *Pinstrupske Bondekultur*, Udtryk.³⁷

Først efter at Nexø i 1919 havde bekendt sig til kommunismen, vendte han sig for sit eget vedkommende energisk imod den skelnen mellem politiker og kunstneren, som han her gjorde gældende i tilfældet Jakob Knudsen.

Af Dybets Lovsang

Før og under 1. Verdenskrig udgav Nexø foruden et enkelt skuespil navnlig en række novellesamlinger, som både i emne, genre og holdning bragte adskiligt nyt ind i hans novellistiske forfatterskab.

I 1908 udsendte han samlingen *Af Dybets Lovsang*. Fire ud af dens fem fortællinger er henlagt til samtidens København og kun én til Bornholm.

Bogen indledes med det lange episke digt ”Vaadesang”, dediceret til anarkisten Sophus Rasmussen. Denne var længe blevet chikaneret af myndighederne, og den 13. november 1907 skød og dræbte han en betjent, der kom for at anholde ham, og derpå sig selv. Dagen efter havde Nexø sit harmfulde mindedigt færdigt og søgte i første omgang at få det afsat til *Social-Demokraten*, som naturligvis afviste det blankt – Rasmussen havde jo været anarkist. Nexø fik i stedet digtet optaget i det anarkistiske ugeblad *Revollen*.³⁸ Digtet er en harmdirrende, sarkastisk anklage mod det satte, selvtilfredse kapitalistiske samfund. Sophus Rasmussen og hans død stod også model til ’Peter Drejer’-figuren i *Pelle Erobreren* og hans tilsvarende skæbne.³⁹

De fire københavnerfortællinger foregår som noget nyt i Nexøs novellistik blandt storbyens moderne almue og er besk samfundskritiske. Denne emnekreds havde Nexø tidligere afsøgt journalistisk i dagbladet *København* med klummerne om ’havarerende eksisten-

ser', men den var ny i hans novellistiske produktion. Hovedpersonerne i de enkelte fortællinger skildres solidarisk, og tonen er sort humoristisk, men bag den afslørende samfundssatire er der lys.

"Flyvende Sommer"

"Flyvende Sommer" skildrer to fattige brødres eventyrlige sommerdag; fortællingen gennemsyres af den solmetaforik, vi kender fra *Soldage* og *Pelle Erobreren*. Og drengenes selvtægt – pjækkeri og kirsebærrov – bliver et muntret billede på samfundsomvæltning, da de slipper nogenlunde hel-skindede fra et sammenstød med den borgerlige overmagt, repræsenteret af kirsebærtræets ejermænd. Nexø hævdede, at "Flyvende Sommer" var selvbiografisk, inspireret af en dag i hans og broderen Georgs liv.⁴⁰ Fortællingen har imidlertid også påfaldende lighed med et kapitel i Victor Hugos *De elendige* om to fattige brødres tilsvarende illegale udflugt i Luxembourghaven, hvor de slipper tilsvarende nådigt fra mødet med en fjendtlig, borgerlig overmagt og redder sig tilsvarende lækkerier – en kage.⁴¹ Her som andre steder, hvor Nexø går i dialog med Hugo, skriver Nexø i dur, hvor den gamle franske mester skrev i mol, om end her med humoristisk lune.

"Trækfuglene" fortæller den samme historie, blot fra livets anden ende: Fattiglemmet Nebudkaneser – tidligere stolt vandreskomager med mindelser om Garibaldi-skikkelsen fra *Læreaar* – stikker af fra Københavns Ladegård for at tage på et sidste eventyr med en gammel kæreste, ligeledes fattiglem.

"Frihedens Fe" og "Kærlighedsbarnet" er begge tjenestepigehistorier. "Frihedens Fe" (ikke at forveksle med den allegoriske fortælling af samme navn i samlingen *De sorte Fugle* fra 1930) tematiserer ligesom "Flyvende

Sommer" og "Trækfuglene" almuens længsel efter frihed, mens den kulsorte "Kærlighedsbarnet" er en barok fremstilling af social gentagelsestvang:

"Kærlighedsbarnet"

'Uægte' børn, det vil sige børn født uden for ægteskab, var genstand for adskillige behandlinger i Nexø forfatterskab. Allerede i "Dødskamp" optræder som bifigur en ung mor til og morderske af et barn født uden for ægteskab. Og i det store format blev *Ditte Menneskebarn* romanen om dette tema, ikke blot i dansk litteratur, men i verdenslitteraturen.

De 'uægte' børns vanskelige kår og uretfærdige retsstilling var i Danmark dengang genstand for heftig politisk debat. Og den legendariske socialdemokratiske politiker Peter Sabroe, kendt som fattige børns forkæmper, opfordrede da i 1907 Nexø til at skrive det 'uægte' barns historie.

I første omgang reagerede Nexø ved at arbejde videre på en foreliggende historie med titlen "Tyvetøs" fra 1901. Den var et led i rækken af klummer om 'havarerede eksistenser'.

I den gamle klumme skildredes hovedpersonens tid som tjenestepige og mor til flere 'uægte' børn, og den slutter med en retssag, hvor hun står uskyldigt anklaget for tyveri. Ved at udvide klummen tidsmæssigt bagud og fremad kom fortællingen i sin nye form til at skildre hovedpersonens liv fra undfangelse til moden kvinde, altså en fuld skæbne. Den nye, mesterlige fortælling, som efter sin hovedperson kom til at hedde "Boline", tryktes i *Verdensspejlet* august 1907, ikke længe efter Peter Sabroes opfordring. Med få ændringer indgik den året efter under den ny titel "Kærlighedsbarnet" i *Af Dybets Lovsang*.

Valget af den mere almene (men ironiske) titel ”Kærlighedsbarnet” indicerer, at Nexø her havde mere at berette om end en tilfældig enkeltpersons skæbne. Boline er nu repræsentant for alle bortfjernede ’uægte’ børn, ligesom hun selv passede ”andre Plejesøskende, hvis Historie lignede hendes egen paa et Haar.”⁴²

I litteraturhistorisk perspektiv ligger ”Kærlighedsbarnet” i forlængelse af ’sædelighedsfejden’, som havde raset siden 1880’erne med kamp imod borgerskabets dobbeltmoral på det seksuelle område. Og her sparer Nexø hverken byernes borgerskab eller landets velstående bondestand.

Nexø var klar over, at en stor del af hans læsere selv havde tjenestepiger, som det dengang var almindeligt også i middelstanden, byernes såvel som landets. Og det har moret ham at udfordre dem ved ironisk at holde et spejl op for dem. Da Boline bliver gravid igen og afskediges, er det således angiveligt, fordi det hjertensgode herskab ikke nænner at lade hende slide i dén tilstand.

Fortællingen pendulerer virtuost imellem flere stemmer, dels en alvidende fortæller med et nærmest kosmisk perspektiv, Belines egen stemme samt flere, der repræsenterer den gældende samfundsmoral. Sidstnævntes hjerteløse og oftest tanketomme perspektiv anlægges af Belines mor, af hendes ’plejefamilie’, senere af hendes skiftende herskaber og endelig af forhørsdommeren, det etablerede samfunds, ’retfærdighedens’ indbegreb. Belines egen naive stemme høres renest i hendes moderglæde.

Men en fjerde, mildere stemme høres også: menneskelighedens, medlidenhedens, solidaritetens.

Ganske jordnært og praktisk hos vaskekonen, den kvindelige proletars indbegreb, der lader Boline bo hos sig i sin overfyldte étværelses lejlighed; men også hos den velhavende frue, en repræsentant for overklassens kvinder: Da det under politiforhøret brat går op for herskabsfruen, at Boline og hun selv er forbundet gennem moderskabets sorger, viger standsfølelsen, og hun tager til forhørsdommerens fortrydelse Belines parti, ”Fruen ofrede smærteligt sit eget døde Barn for Belines lille”.⁴³

Den vitalistiske pointe, der ligger i det håb, at naturen, her repræsenteret ved moderfølelsen, går over optugtelsen, unaturen, hjerteløsheden og den borgerlige samfundsmoral, er et gennemgående træk i Nexøs forfatterskab fra cirka 1905. Vi genfinder den i andre fortællinger fra *Af Dybets Løvsang*: ”Flyvende Sommer”, ”Trækfuglene”, ”Frihedens Fe”. Lige netop moderfølelsen kontra den borgerlige samfunds- og seksualmoral er et hovedtema i *Ditte Menneskebarn*. Men hvor det store romanværk er patetisk og sentimentalt i sin fremstilling af Ditte som offer, er ”Kærlighedsbarnet” barokt humoristisk og satirisk.

Fortællingen ender konsekvent og aldeles usentimentalt med at gøre Boline – hidtil fortællingens offerskikkelse – til småborgerlig og velnæret bøddel over for andre ’uægte’ børn. Hermed fremstår hun til sidst som blind repræsentant for den borgerlige seksualmoral, hun selv skylder både sin eksistens og sin videre skæbne. Læseren efterlades brat uden hverken offer eller heltinde, ja, uden andet holdpunkt end sin egen eftertænkksomhed.

Barndommens Kyst

De ni fortællinger i *Barndommens Kyst* fra 1911 er alle blevet til i perioden 1905-1910, det vil sige nøjagtig

samtidig med *Pelle Erobreren*.⁴⁴ Alle fortællingerne præsenterer sig ved deres jegfortæller som selvoplevede. *Barndommens Kyst* kan i flere henseender betragtes som en forløber for Nexøs *Erindringer* fra 1930'erne. Han er nu – ikke blot i interviews, men i sin digtning – i færd med at tegne sig selv som en udvalgt ”Underklassens Digter”⁴⁵ og som autodidakt proletarforfatter. Således har fortælleren i håndværkerskrønen ”Konge for en Dag” tilsyneladende omfattende erfaringer som murerarbejdsmand. Nexø selv havde kun snuset til faget i et par måneder mellem to højskoleophold i sommerferien 1891.

”Idioten”

I ”Idioten” trækker Nexø på sine erfaringer fra tiden som røgterdreng, og fortællingen har selvoplevelsens stærke, realistiske træk. Den stod første gang at læse i *Maanedsmagasinet* april 1909, hvor den indgik i en serie om danske digteres barndomserindringer. Og den læser, der kender Nexøs *Erindringer*, vil da også straks nikke genkendende til skildringen af Tredje Selvejergaard i Poulsker, Raabygaard, og dens nygifte unge ejerpar Hans Christian og Marie Caroline Jensen. Det fremgår samstemmende af ”Idioten” og hans *Erindringer*, at pladsen var ulideligt hård for den spinkle, nykonfirmerede Martin Andersen. Fortællingen giver et realistisk billede af den udbytning, tyendet kunne være udsat for på danske gårde i 1880'erne.

På en nabogård residerede en bonde, der var doven og nærig. I stedet for at ansætte en karl drev han sin gård ved hjælp af ”en aandssvag Stakkel, som Sognet betalte ham for at have i Pleje.”⁴⁶ Han var blevet slået til idiot, da han som sømand i en storm ikke slap roret og søgte dækning, da storsejlet rev sig løs, men blev på sin post og blev ramt i hovedet af en blok – altså af pligttroskab. Da han kom hjem,

”akkorderede Sognet ham bort til den lavest bydende.”⁴⁷ Bonden behandler ham usselt, men idioten finder sig i det hele og arbejder hårdt, blot han får brændevin. Så dét får han i rigelig mængde.

På et tidspunkt finder fortælleren idioten døddrukken på vejen, men får ham med hjælp fra sin forkarl bugseret hjem. For at afværge, at idioten i sin hjælpeløse tilstand skal drikke endnu mere, tømmer fortælleren hans brændevinsdunk og fylder den op med vand. Da idioten vågner næste dag, bliver han rasende. Ingen tør nærme sig ham, og kun fortælleren kender årsagen til hans raseri. Man enes om at sende bud efter politi.

Men den Nat stak Idioten Ild paa Gaarden; den brændte ned til Grunden.

Det er kun en enkelt Barndomsoplevelse blandt saa mange. [...] lang Tid gik jeg i Angst for, at Øvrigheden skulde stanse ved mig som den egentlige Aarsag til det hele. [...] Idioten fik betydning for mig ud over det enkelte.

Jeg har bestandig syntes, der laa en Tanke i, at det blev mig, der tog hans Brændevin fra ham og derved fik ham til at brænde Gaarden af og gøre en Ende paa Misbruget.⁴⁸

Historien vokser således ud til et billede på social revolution, når først den brændevinssløvede arbejder vågner til klarhed om sin tilstand. Og endda en revolte, som den unge Martin Andersen personligt har forårsaget!

Blot bør det noteres, at den omtalte gårdbrand aldrig har fundet sted, og at historien er opdigtet.⁴⁹

'Idioten' er én blandt mange inkarnationer i Nexøs fiktionale forfatterskab af den forkuede arbejder, der omsider går til modstand og sætter sig op imod sine plageånder.

"Strøm"

Også fortællingen "Strøm" er til dels selvbiografisk, og læsere af tredje bind af Nexøs *Erindringer, For Lud og koldt Vand*, vil genkende flere personer, steder og begivenheder i Rønne anno 1889. 'Strøm' selv optræder som bifigur i *Pelle Erobreren's* andet bind, *Læveaar*, hvor hans historie dog ikke udfoldes.

I "Strøm" hører vi gennem fortælleren, som er arbejdsløs skomager, om hans nabo, en svensk dykker. Han lider af samvittighedsnag over for den kone og det barn, han har efterladt uforsørgede for år tilbage. Strøm er for tankeløs til at foretage sig de meget enkle handlinger, der skal til for at rette op på miseren. Han lader sig i stedet drive med – strømmen. Men her kommer fortælleren – altså unge Martin Andersen – belejligt til; han formår midt i sin egen armod at retlede Strøm og sørge for, at han kommer hjem til familien i Sverige.

Det er interessant at sammenholde "Strøm" med den mere kendte "Idioten". Alle forskelle ufortalt er 'Idioten' og 'Strøm' to blandt mange fremstillinger hos Nexø af den naive arbejder, der omsider indser sin usle tilstand og retter op på den. Og i begge fortællinger optræder Martin Andersen som katalysator for begivenhederne.

"Gravhøjen"

Det er en mere ydmyg fortæller, vi møder i "Gravhøjen", ligeledes fra *Barndommens Kyst*.

Overgangen fra almue til arbejderklasse, fra 'lideform' til 'handleform', fra tradition til modernitet, det er nogle af betegnelserne for en proces, Nexø iagttog og digtede over gennem hele sit forfatterskab. Allerede i debutartiklen, "St. Hansaften paa Bornholm. Et Øjebliksfotografi", anskuede den unge Nexø øens traditionelle midsommerfest som forløber for en bedre tid, 'når den bornholmske bonde bliver arbejder'. I "Gravhøjen" iagttager Nexø også et *før* og et *nu* og lader to stemmer lyde, en husmandsenkes og fortællerens egen.

Fortælleren er en mand, der har været væk fra øen i lang tid, som har boet i storbyen og tilegnet sig dens verden og nu vender tilbage som gæst. Efter nogle lyriske barndomserindringer og efter nogle betragtninger over tyendeliv før og nu – herunder det beskedne sociale fremskridt der symboliseres ved et karlekammers bræddegulv! – præsenterer han læseren for sin helt, originalen husmand Jeppe Holm. Holm var den, der i fortællerens barndom stillede spørgsmål og søgte årsager, hvor andre orienterede sig efter traditionerne og affandt sig med verden, som den nu engang var. Skønt årsager og begrundelser oftest på pudsigt vis blev udformet af særlingen selv, fremstilles Holm alligevel som foregangsmand for en ny tid, som en naturgroet forløber for moderniteten. Ganske symbolsk vil han – på trods af omgivelsernes overtroiske advarsler – fjerne et stykke fortid, en oldtidsgravhøj, for rationelt at lægge jorden under plov.

Ham vil fortælleren nu opsøge, men træffer til sin overraskelse i stedet hans enke. Holm døde, da han under en storm faldt ned fra et tag, han var ved at sikre. Og hans død udlægges af hans overtroiske enke som straf eller hævn for angrebet på grav-

højen. Hendes bitre monolog om Holms liv og død udtrykker en uanfægtet almuetankegang, der i ét og alt orienterer sig efter traditionen. I forhold til sit eget miljø har Holm øjensynligt levet forgæves, og i fortællingens slutning er der byttet om på fortid og nutid, på før og nu: Foregangsmanden husmand Holm og det, han stod for, er dødt, hans overtroiske enke lever endnu.

Men der er et lag mere: Enken repræsenterer en ur-gammel, sammenhængende almuekultur med sine egne kollektive forklaringer og begrundelser for alt, fjernt fra den omskiftelige verden, der er fortællere-ns. Og det er fortælleren, der slås ud af kurs, ikke hende.

I denne lille skitse opridser Nexø en styrkeprøve mellem den kollektive almuetankegang og den individualistiske modernitet og lader den sidste komme til kort.

Jeppe Holm-figuren genfindes i slutningen af Nexøs *Erindringer, Vejs Ende* – hvor Nexø i øvrigt lader ham få en helt anden død end i ”Gravhøjen”. Figuren har ikke kunnet identificeres og er højst sandsynligt fiktiv. Han er – ligesom blandt andre ‘Kraften’ i *Pelle Erobreren* – Nexøs fællesnævner for de selvstændigt tænkende, fremadrettede kræfter i almuen, der var for tidligt ude og derfor gik til grunde.

Bornholmer Noveller

I august 1913 udkom *Bornholmer Noveller* som nummer 146 i serien ”Gyldendals Bibliotek” eller ”Gyldendals 75 Øres Bøger”. Serien havde formål at udbrede nordisk litteraturs bedste bøger i billige udgaver.

Oprindeligt var samlingen fra Nexøs side ikke – som forgængeren *Barndommens Kyst* – tænkt eksklusivt bornholmsk. Over for Peter Nansen havde han foreslået syv fortællinger, heriblandt ”Flyvende Sommer” og ”Trækfuglene”, der begge udspiller sig i København.⁵⁰ Men i sidste ende udvalgte professor Vilhelm Østergaard, som redigerede serien, ti fortællinger med bornholmsk motiv, plukket fra alle Nexøs dengang udgivne novellsamlinger.

Bogen udkom i tre forskellige indbindinger til tre forskellige lave priser, en hæftet til 75 øre, en kartonindbundet til én krone og en shirtingsindbundet til 1,35 kroner. Oplaget var på ikke mindre end 18.000 eksemplarer. *Bornholmer Noveller* er således uden sammenligning den mest udbredte af alle Nexøs samlinger på dansk.

Dette oplagstal for en af hans novellsamlinger blev først overgået efter 2. Verdenskrig, da Aufbau-Verlag i Østberlin 1948 lod *Bornholmer Novellen* optrykke i 35.000 eksemplarer. De blev endda hurtigt udsolgt; et andet oplag fulgte allerede i 1949 og et tredje i 1950. Det ældste tyske udvalg med titlen *Bornholmer Novellen* var udkommet på Dr. Maria Hassenstein Verlag i 1906, altså fem år før det danske; det omfatter otte fortællinger mod den senere danske udgaves ti. Udvalget i denne og de følgende mange tyske udgaver med titlen *Bornholmer Novellen* er altså ikke helt sammenfaldende med Vilhelm Østergaards.⁵¹

Lykken. En fortælling fra Bornholms Nordland

Denne lange fortælling, som Nexø udgav som selvstændig bog i 1913, stod først at læse som føljeton i *Illustreret Tidende* 1907. Enkelte afsnit af den bygger

på tre klummer i dagbladet *København* fra 1902 om ”Stenhuggere”.

Fortællingen handler om stenhuggeren Hans Kæmpe, der er blevet træt af sit udsigtsløse arbejde i stenen og hellere vil være husmand. Han får et løfte af selveste Døden, som strejfer rundt i klipperne, om, at han nok skal få sig en jordlod. Imidlertid kommer han galt af sted ved en minesprængning i klipperne og ligger syg i månedsvis. Mod slutningen af dette sygeleje får han besøg af sognefogeden, som fortæller ham om en ny lov om ulykkesforsikring. Tilskyndet af lægen tager Hans Kæmpe til hovedstaden og forelægger sin sag. Han tilkendes en betydelig erstatning, og for den køber han den ønskede jordlod.

Men oppe i Klipperne er det groet ud til et sært Sagn om Lykken, der kan komme stort til Fattigmand ogsaa, men maa tage sig den graa Mands Skikkelse paa for at naa forsvarligt frem.⁵²

Fortællingen udspiller sig i flere parallelle virkeligheder, heriblandt på den ene side almuens gamle overtro og cykliske tankegang, hvor hver ny generation lever på og gentager de gamle generationers tankesæt, og på den anden side lægens og den moderne sociallovgivnings rationelle verden. Men der opstår et lykkeligt møde imellem disse verdener. Hans Kæmpes far, Gamle Ole, som er blevet blind af arbejdet med stenen, siger:

”Jeg har set mere, end jeg holder af at fortælle noget Menneske. Og den graa Mand har jeg talt med og følt hans kolde Aandepust paa mig mere end

en Gang. Sidst var, da han tog Skovhuggeren og Janus Køllers lille Pige. Da lovede han Lykken til Hans, og mig en snarlig Henfart. Og begge Dele har han forglemt.”

”Tror I da virkelig paa saadan noget Tøjeri,” udbrød Sognefogden utaalmodigt.

”Skulde vi ikke Tro paa andet, end det, der kan ses, hvad skulde saa jeg Stakkel som intet Syn har? Dèr staar du Anders Olsen! skal jeg kanske sige du ikke staar der, naar jeg paa saa mangehaande Maader føler at det er dig? Vi heroppe er nu saadan stillet, at det, der angaar os mest, ser vi ikke, men maa føle os frem.”

”Gamle Ole har Ret,” sagde Lægen varmt. ”Og jeg haaber, vi skal tvinge den graa Mand til at staa ved sit Løfte til Hans. [...]”⁵³

Lægen – og fortælleren – anstrenger sig for at sætte sig ind i almuens tankegang, og de respekterer den, skønt de ikke selv kan følge den.

Litteraturhistorikeren Bo Hakon Jørgensen har peget på en lighed mellem ”Lykken” og *Gryet*. Ligesom Hans Kæmpe skal igennem det mørke, hvori han næsten dør, før Døden indfrier sit løfte til ham, så skal også Pelle gennem fængslets dødelige mørke for at finde sig selv og realisere *sin* lykke.⁵⁴

”Lykken” tematiserer ligesom ”Gravhøjen” spændingen mellem moderniteten og almuens traditionelle tankegang, men lader dem her forsones.

